

Рыспакова М.Д.

ЧАГАТАЙ ТИЛИНИН КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНДАГЫ МААНИСИ

Рыспакова М.Д.

ЗНАЧЕНИЕ ЧАГАТАЙСКОГО ЯЗЫКА В ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ

M. Ryspakova

THE SIGNIFICANCE OF THE CHAGATAI LANGUAGE
IN THE HISTORY OF THE KYRGYZ

УДК: 811.512.1 (9) (54)

Бүгүнкү күндө кыргыз элинин тарыхы жана тили боюнча тарыхый документтерди изилдөө иши актуалдуу болуп келүүдө. XVIII-XIX кылымдарда колдонулган кыргыз тилинин лексико-грамматикалык маселелерин изилдөө мүмкүнчүлүгүн араб графикасында жазылган расмий каттар, бир катар иш кагаздар, документтер менен иштөөдө ишке ашурууга болот. Бул иштин натыйжасында XVIII кылымдын ортосунда кыргыздар араб жазуусун колдонуп, кол жазма тексттерин «чагатай тилинде» жазып келгенин айта алабыз. Макалада азыркы кыргыз тилинин калыптануу тарыхында «чагатай тилинин» таасири жана кыргыздардын XVIII кылымдын ортосунан XIX кылымдын башына чейин Орус империясы менен болгон дипломатиялык мамилесиндеги аткарган ролу каралды. Изилдөө иши салыштырмалуу тарыхый методго негизделген. Тарыхый мисалдар архивдик материалдардан алынды. Тарыхый булактарга кайрылуу менен «чагатай тили» тилдик жана диалектилик өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган Орто Азия элдеринин расмий тили жана кыргыз тилине да тиешелүү экенин ачык айтууга болот. Бул макалада мисал катары кыргыз-орус дипломатиялык мамилелеринде тыгыз байланышта болгон жана орустар менен кат алышып турган кыргыздын көрүнүктүү өкүлүнүн «чагатай тилинде» жазылган катынын тексти да камтылды. Катта XIX кылымдагы «чагатай тилинин» грамматикалык өзгөчөлүктөрүн көрүүгө болот.

Негизги сөздөр: Кыргызстандын тарыхы, Орусия империясы, расмий иш кагаздар, араб графикасы, морфология, чагатай тили, кыргыз тили, кол жазмалар.

На сегодняшний день исследование документов истории Кыргызстана и кыргызского языка является очень актуальным. В изучении лексико-грамматических вопросов кыргызского языка, который использовался в XVIII-XIX веках, помогут архивные документы, официальные письма, написанные арабской графикой. В результате этой работы можно сказать, что в середине XVIII века кыргызы продолжали писать на «чагатайском языке», используя арабскую графику. В статье рассматривается вопрос: какую важную роль сыграл «чагатайский язык» в истории кыргызов в дипломатических отношениях с Российской империей с середины XVIII до начала XIX века, а также влияние этого языка в истории формирования современного кыргызского языка. Исследование основано на сравнительно-историческом методе. Исторические примеры взяты из архивных материалов. Обращаясь к историческим источникам, становится ясно, что «чагатайский язык» также относится к официальному языку народов Средней Азии и к кыргызскому языку, имеющим лингвистические и диалектные особенности. В качестве примера в данной статье содержится текст письма на «чагатайском языке», написанного известным кыргызским представителем, имевшим тесные связи в кыргызско-русских дипломатических

отношениях. В письме показаны грамматические особенности «чагатайского языка» XIX века.

Ключевые слова: история Кыргызстана, Российская империя, официальные документы, арабская графика, морфология, чагатайский язык, кыргызский язык, рукописи.

Today, the study of documents on the history of Kyrgyzstan and the Kyrgyz language is very relevant. Archival documents, official letters written in Arabic graphics will help in studying the lexical and grammatical issues of the Kyrgyz language, which was used in the XVIII-XIX centuries. As a result of this work, we can say that in the middle of the XVIII century, the Kyrgyz continued to write in the «Chagatai language» in Arabic graphics. The article examines the question: what an important role the «Chagatai language» played in the history of the Kyrgyz in diplomatic relations with the Russian Empire from the middle of the XVIII to the beginning of the XIX century, as well as the influence of this language on the history of the formation of the modern Kyrgyz language. The research is based on the comparative historical method. Historical examples are taken from archival materials. Turning to historical sources, it becomes clear that the «Chagatai language» also refers to the official language of the peoples of Central Asia and the Kyrgyz language, which has linguistic and dialectal features. As an example, this article contains the text of a letter in the «Chagatai language» written by a prominent Kyrgyz representative who had close ties in Kyrgyz-Russian diplomatic relations. The letter shows the grammatical features of the «Chagatai language» of the XIX century.

Key words: history of Kyrgyzstan, Russian Empire, official documents, Arabic graphics, morphology, Chagatai language, Kyrgyz language, manuscripts.

Тарыхый эстеликтерде, кол жазмаларда сакталып калган «өлүү тилдер» дагы азыркы күндө жашап келаткан «тирүү тилдер» дагы структуралык жактан окшош келет же бири-биринен айырмаланат. Мында тилдин өз ара карым-катнаш процесстери маанилүү ролду ойнойт. Тилдердин генеалогиялык окшоштугу же айырмасы алардын грамматикасы, фонетикалык түзүлүшү жана лексикасы менен таанылат. Кыргыз тили эң байыркы тилдердин бири болгондуктан, ал түрк тилдери менен тыгыз байланышта. Ал эми азыркы кыргыз тилинин материалдарын изилдөө үчүн тарыхый лингвистикалык фактылардын негизинде окшоштук маселелерин жалпы түрк тилдери менен бирге атайын изилдөө объектиси катары кароо маанилүү. Азыркы кыргыз тили менен «чагатай тили» салыштырып изилдөө бизди сөзсүз окшош жана жакын болгон жалпы маданий мурастын борборуна алып келет.

Биздин изилдөөнүн негизги максаты орто кылымдарда Орто Азияда орток тил катары кызмат кылган «чагатай тилинин» маанисин жана кыргыздардын XVIII кылымдын ортосунан XIX кылымдын башына чейин Орусия империясы менен болгон дипломатиялык мамилелериндеги расмий тилинин ролун ачып берүү болуп саналат.

Борбордук Азияда түрк тилдүү акындар колдонгон орток жазма адабий тил «чагатай тили» деп аталган. «Чагатай тилин» жазууда араб алфавити колдонулган. «Чагатай тили» термини Чыңгызхандын төрт уулдарынын ичинен экинчи уулу Чагатайдын атынан аталган. Чыңгыз хандын 1227-жылы өлүмүнөн кийин басып алынган жерлер анын балдарына өткөн. Анын экинчи уулу Чагатай өз аймактык укугун Хорезм, Мавераннахр, Жети-Суу жана Кашкарда пайдаланган. Чагатай династиясы Борбордук Азияда 1345-жылга чейин өкүм сүргөн, Чагатай хан 1242-жылы өлүмүнө чейин бул династияны башкарып келген. Монголия мамлекетинин жана жергиликтүү элинин «чагатай» аталып калышы Чагатай хандын өлүмүнөн кийин гана ишке ашкан. Айрыкча Чагатай династиясы кулагандан кийин болжол менен 50 жыл өткөн соң «чагатай тили» термини катары Тимуриддер доорунда алгачкы түшүмдөрүн бере баштаган. Анткени Тимур менен кошо Орто Азияда маданият жана искусство жааты жаңыдан жандана баштаган [1, 5-12-бб.]. Ал эми 1227-1345-жж. Чагатай династиясы өкүм сүргөн учурда «чагатай тили» катары термин эч колдонулган эмес. Деги эле ал мезгилде Чыңгыз хандын уулу Чагатай менен байланышы жок болгон.

В.В. Бартольд биринчилерден болуп Чыңгызхандын бардык уулдарынын ичинен Чагатайдын аты: 1) Орто Азия Монголия мамлекетин белгилөө үчүн расмий термин; 2) «Чагатай мамлекетинин» атчан күчүн түзгөн көчмөндөрдүн аты; 3) ошондой эле Тимуриддер доорунда Орто Азияда өнүккөн түрк адабий тилинин аталышы деп белгилеген [2, 32-б.].

Албетте «чагатай тили» жалпы орток тил катары тектеш түрк элдеринин диалектилик өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып, тарыхта чагатай эли катары атайы улут болгон эмес деп айтууга болот. Бул улуттарга тектеш түрк элдери: кыргыздар, казактар, ногойлар, түркмөндөр, каракалпактар, уйгурлар, татарлар жана башкалар кирет. Андыктан «чагатай тили» Орто Азия элдеринин маданий мурасы деп айта алабыз. Кол жазмаларда араб алфавитинин колдонулушу бардык түрк элдерине «чагатай тилин» түшүнүүгө мүмкүндүк берди. Ал тургай тарыхый документтерди алып жүрүү жана кол жазмаларды таануу үчүн бардык түрк элдеринин түшүнүгүнө салым кошкон заманбап тил болгон. Ошол мезгилдеги чыгармаларды түрк тилдүү бардык этникалык топтор окуп түшүнө алган деңгээлде болгон. Кыргыз эли башка түрк

элдериндей эле жалпы тил катары кызмат кылган «чагатай тилин» колдонгон. Чагатай кол жазмаларынын элементтерин революцияга чейинки кыргыз акын-жазуучуларынын кол жазмаларында, каттарында жана расмий документтеринде кездештирүүгө болот. Алар араб жазуусу менен чыгармаларды жана документтерди жазышкан. XIX кылымдын башындагы кыргыз акындарынын «чагатай тилиндеги» чыгармалары жана андагы жалпы лексиканын колдонулушу, лингвистикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрдүн болушу орток тил экенин айгинелеп турат. Кыргыз тилинин жазуу тарыхын изилдөөдө Х.К. Карасаев 1970-жылы мындай деп жазган: «... кыргыздар араб тамгаларын колдонуу доорунан баштап, 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейин расмий документтердин жана адабий чыгармалардын кол жазмаларын, ошондой эле бир нече басылган китептерди калтырышкан. Бул көптөн бери баарына белгилүү» [3, с. 73].

Орус архивдеринде сакталып келген XVII кылымдын экинчи жарымынан XIX кылымдын биринчи жарымына чейин кыргыз башчыларынын орус башкаруучуларына жөнөткөн каттарын баса белгилөө зарыл. Араб графикасында жазылган бул каттардын тилин иликтөөдө, алгач алар кыргыз тилинде так жазылбаганын түшүнөсүң. Алар чагатай жана татар сыяктуу тилдердин таасири астында жазылганы байкалат. Тагыраак айтканда бул каттарды кыргыз өкүлдөрүнүн атынан же өзбектер, же татарлар, же башкырлар жазышы мүмкүн деген ой келет. Ар бир кыргыз башчысынын Бухара жана Казан медреселеринде араб графикасын үйрөнгөн өзүнүн жалданган катчылары болгондуктан, ар бир катчы өз тилинин таасири астында жазганы маалым. Ошондой эле кыргыздардын ак сөөк жетекчилеринин уулдары медреседе араб тамгасы менен татар, өзбек сыяктуу диний окуу жайларда окуган башка улуттардын устаттарынан билим алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон деген маалымат бар. Ушундан улам бул каттардын тили кыргыз эне тилинин же улуттук маданий жа-зуунун далили катары каралышы мүмкүн эмес. Албетте ошол кездеги диний же жалпы билим берүүчү мектептерде окуган кыргыз студенттери өз эне тилинде араб тамгасын колдонуп жазса болмок. Мындай билимдүү өкүлдөр XIX кылымдын экинчи жарымында гана жолугуп, XX кылымда көбөйгөн. Алар өз чыгармаларын араб жазуусу менен эне тилинде жазууга аракет кылышып жаза башташкан.

Араб тилинин кыргыз элине таралышы ислам дининин кириши менен байланыштуу. Кыргыздын тилчи, тюркологу Б.М. Юнусалиев белгилегендей: «Революцияга чейин Орто Азия элдеринин эне тилдери мектептерде окутулбаганы белгилүү. Мектептерде окуу процесси араб тамгаларынын, сөздөрүнүн

жазылышын жана айтылышын, араб жана иран тилдериндеги диний жана адеп-ахлактык китептердин тексттерин жаттоо менен камтылып, ал жакта билим алган (кыргыздар түндүктө - *молдо*, түштүк-батышта - *молло* деп аташкан) сабаттуу болуп саналган. Мындай молдо (сабаттуу) араб жазуусун өзү үйрөнүп, эч кимдин жардамысыз араб алфавитин эне тилинде жазуу жана окуу үчүн колдонгон. Орто Азиянын бардык элдери, анын ичинде кыргыздар да кылымдар бою ушундай кылып келишкен. Бирок Орто Азиянын көптөгөн катчылары араб-иран сөздөрүн жазууда негизинен араб жана иран адабий тилдеринин орфографиялык нормаларына таянышкан. Ал эми башка сөздөргө жана айрым грамматикалык формаларга карата тирүү түрк тилдеринин бири менен толук дал келбеген «чагатай» (адабий) жазуу тилинин салттарын жетекчиликке алышкан» [4, 52-53-бб.]. А.К. Боровковдун айтымында, Орто Азиянын түрк элдеринин тилиндеги араб элементтери моңголдордун жортуулуна чейин эле араб халифаттары Орто Азияны басып алганда башталган [5, 368-б.]. Ошол кездеги араб сөздөрүнүн лексикалык таасири түрк тилине өтүп, кийин өзүнчө тил болуп калган.

Плоских В.М., Сапаралиев Д.Б., Койчиев А.К. сыяктуу кыргыз тарыхчылары XVII кылымдын аягы XX кылымдын башындагы Кыргызстандын жана кыргыз дипломатиясынын тарыхына салым кошуп, өзгөчө Орус падышалыгынын архивдик материалдарын изилдешип, эки мамлекеттин мамилелеринин деталдарын өздөрүнүн эмгектеринде жазышкан. Бир мисал катары Арслан Койчиевдин «Мисмилдирик (Беделдеги каргыш)» тарыхый романында медреселерде билим алган кыргыз катчыларынын кыргыз башчы, бай-манаптарынын атынан коңшу элдерге, орус өкүлдөрүнө араб жазуусу менен кат жаза алгандыгы тууралуу сүрөттөлүшүн белгилеп кетүү керек. Кат жазылгандан кийин ал эл алдында окулуп, бийлер өздөрүнүн мөөрүн жана уруулук тамгасын колдонушкан. Мындай барктуу мөөргө бир гана көрүнүктүү адамдар, уруунун башкаруучулары, жергиликтүү волосттордун башчылары, ак сөөктөр ээ болушкан. Каттын тили нукура кыргызча эмес, чагатай тилинде, же татар, же ногой, же казак тилдеринин таасириндеги орток тилинде болгон. Анын үстүнө бул сөздү бардык кыргыздар түшүнө алган [6, 164-165-бб.]. Биздин негизги максатыбыз дал ушул расмий тилде жазылган каттардын тилине терең маани берип, тилдеги грамматикалык өзгөчөлүктөрдү иликтеп, салыштырып көрүп азыркы кыргыз тили менен болгон жалпылыктарды ачып берүү саналат.

Тарыхта кыргыздардын орус өкүлдөрү менен болгон байланыштары XVIII кылымдан тартып эле байкала баштаган. XIX кылымдын биринчи жарымында Ысыккөл элин батыштан Кокон хандыгы,

чыгыштан Манжур-Кытай империясы, түндүгүнөн казак төбөлдөрүнүн кысымдары күчөп турган кезде, кыргыздар Орус империясына элчилерди жиберип, Орусиянын карамагына өтүү менен элди жана жерди сактап калган. Кыргыз элчилигинин негизги милдети аларды орус мамлекетинин коргоосуна жана колдоосуна макулдук алуу жана Орусиянын Ташкент, Чыгыш Туркестан жана Индия аркылуу байланыштырган соода кербендерин пайдаланып жүргөн жолун өзгөртүп, бул жолду Кыргызстан аркылуу жүрүүгө багыт алдыруу болгон. Атаке баатырдын бул максатын казактардын орто жүзүнөн чыккан Букей султан колдогон, себеби бул кербендер казактын конуш жайыттарын аралап, соодагерлердин мурдагы жолун бир канча күнгө чейин кыскартмак [7, 15-б.].

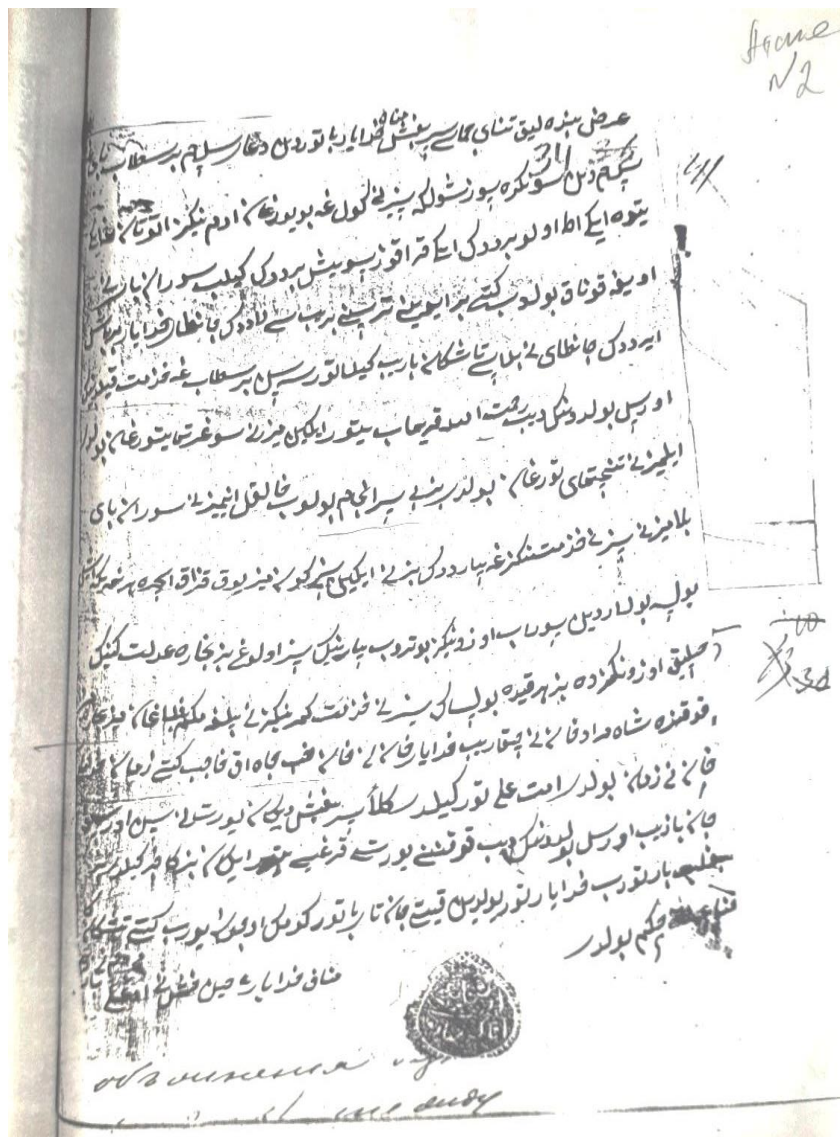
Арийне Орто Азия чөлкөмүндө жашаган түрк тилдүү элдердин расмий жана орток тили саналган «чагатай тилин» кыргыздар XVIII-XIX кылымдарга чейин колдонуп, Орус империясына бул тилде кат жазышканы саясий жана тарыхый багытта бизге көп нерсени айтып турат. Айрыкча азыркы кыргыз тилинин тарыхынын өнүгүшүндө «чагатай тилинин» изи чоң мааниге ээ экенин айтуу керек. Каттардын жазылышынын максаты, мааниси жана негизги мазмуну кыргыз элинин тарыхына канчалык маанилүү болсо, кыргыз тилинин тарыхый жактан терең изилденишине да чоң салымын кошот. Буларга 1747-жылы түндүк кыргыздар менен казактардын улуу жүз уруусунун ортосундагы достук келишими тууралуу жазылган документ жана биринчи расмий иш кагазы 1785-жылдын 23-августунда кыргыздардын Атаке баатырдын Орус императрицасы Елизавета IIге араб жазуусу менен жазган каты мисал болуп берет. Орус империясына кириши менен байланышкан кыргыз бийи Олжобай Акымбек менен ыстарчын Мамбет Үмөтовдун 1825-жылдын 5-августунда Батыш Сибирь генерал-губернаторуна жазган каты, кыргыз бийи Шерали менен уулу Алгачынын Ак-Сууда Батыш Сибирь генерал-губернаторуна 1827-жылдын 9-апрелинде жазган каты, 1813-жылы Ысык-Көл кыргыздарынын жазган каты, ошондой эле Бугу уруусунун 1827, 1855-жылдардагы жазылган антынын тексттери алдыдагы ишибиздин иликтенишине жол ачат. Мында сарыбагыш уруусунан Кеминден чыккан Кудаяр Чыңгыш уулунун 1862-жылдын июнь айында генерал-губернатор А.Г. Колпаковскийге кезектеги жазган катына токтололу. Манап Кудаяр Чыңгышев Орусия империясы менен тыгыз байланышта болуп, кат алышып турган. Тарых илимдеринин доктору, профессор Д.Б. Сапаралиев тарабынан берилген бул каттын тексти жана тилдик өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү.

Каттын тексти: (1) Арзы бандалык Тынай жамаасы Сарбагыш манаф Худайар батурдын дугай

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 5, 2021

салам! Бристаб байга (2) саламдын соңра сөз шол ки, сизни көлга буйурган адамыңыз (3) атуганга эки тэве, эки ат өлдирдүк, эки кара козу союш бердүк, келүп Соранбайны (4) уйга конак болуп кетти. Бир аюны терисини берип сыйладук. Жантай Худайар бир баш (5) эрдүк. Жантайны баласы Ташкен барыб келетурса, сен биристабга хызмат кылдың (6) орыс болдуң деб рахмат алдык жеваб айтур экен бизни согуш айтурган болды. (7) Элимизни тынчылмай турган болурынны сарайым болуп Халыкул инимизни Соранбай (8) баламызны сизни хызматыңызга йыбердүк, бизни эгинсиз күнүмиз йок казак ичре хер нейин иш (9) болса булардын сураб өзүңиз бүтүрүп

ййберин. Сиз улуг биз бичаре адилет кеңчилик (10) өзүңизде, биз хер кайда болсак сизни хызметкеринизни йылгаңымыз калаганмыз бичаремиз. (11) Коканда Шах Мурад ханны чыкарыб Худаяр ханны хан хыбча ак жабыб кетти заман Худайар (12) ханны заман болды Үмөталы Төрөкелди келме Сарбагыш деген Йуртны сен орысжаны (13) йазыб орыс болдуң деб Коканны йурты кыргыз бар экен деген бизге хабар келди. Биз (14) бартуруб Худаяр төрелердин кайтты. Жантай батур көмөк үчин туруб кетти Ташкенге (15) Жантай хахим болды (16). Манаф Худаяр Чынгыш уулу мүхүрүни бастым.

Кудаяр Чынгыш уулунун Г.А. Калпаковскийге жазган каты, июнь 1862-жыл.

Орфографиясы. Үндүү жана үнсүз тыбыштардын жазылышында үндүү «а» тыбышы «алиф» тамгасы менен берилген: «ا» – ат (اط) (3), ак «اق» (11), үнсүз «т» тыбышы артка карай – «ты» тамгасы менен: «ط» – Жантай (جانطای), пристаб (برسطاب) (2), «с» жана «т» алдыга карай – «син» жана «тэ»: «س» жана «ت» - сөз (سوز) (2), Сарбагыш (سرېغش), Тынай (تنای) (1), тери (تری) (4). Мурунчул «ң» тыбышы кыргыз жана чагатай тилдеринде «нун» и «кеф» тамгалардын айкалышуусу менен берилген: «ن» жана «к»: өзүң (اوزونک) (9), соңра (سونکره) – кийин (2). Азыркы кыргыз тилинде сөз башындагы «ж» үнсүз тыбышы текстте «й» тыбышы менен жолугат: йаз (ياز) – жаз (13), йыбер (ييار) жибер (8), йок (يوق) – жок (9).

Морфологиясы. Текстте кыргыз тилиндеги жекелик сандын 3-жак таандык мүчөсү чагатай тилинде да +ы / +и, +сы / +си мүчөлөрү жалганат: Жантайны баласы (جانطاینى بالاسى) – Жантайдын баласы (5), аюны териси (ايونى ترييسى) – аюунун териси (4).

Татаал этиштерде үнсүз менен аяктаган биринчи этиштин мүчөсү «б» тыбышы менен берилген: болуб кетти (بولوب كېتتى), бериб сыйладук (برېب سىلادوچ) (4). Бул араб графикасынын өзгөчөлүктөрүнүн бири.

Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү +ны / +ни: бизни (بىزنى) – бизди (8), элимизни (ايلىمىزنى) – элибизди (7).

Этимологиясы. Текстте кыргыз тилинде да, чагатай тилинде да учураган окшош жалпы сөздөр бар: конок (قوناق) – конок (4), эки (ايككى) – эки (3), хан (خان) – хан (12).

Бул чагатай тилинде жазылган каттын текстинде араб жана иран тилинен алынган сөздөр да учурайт.

Жыйынтыктап айтканда XVIII кылымда кыргыз элинин көз карандысыздык үчүн күрөшүнүн этаптарында коңшу элдер менен байланышты бекемдөө жана Орус империясы менен достук мамилесин куруу иштеринде «чагатай тилинде» жазышуу иши маанилүү дипломатиялык роль ойногон. Бул документалдуу булактардын жардамы менен кыргыз-орус мамилелерин жана кыргыздардын Орусия менен болгон соода мамилелерин түзүү чоо-жайы ачыкка чыкка-

нына күбө болдук. Аталган эмгектер чындыкты көрсөткөн тарыхый факт. Ал эми лингвистикалык иликтөө жагынан алганда каттардын тилин терең, ар тараптуу, толук изилдөө процессинде «чагатай тилинин» тилдик өзгөчөлүктөрү азыркы кыргыз улуттук адабий тилинин оозеки, жазма формасынын жаралышына, калыптанышына жана колдонулушуна өз таасирин берди десек болот. Бул бир гана мисалдын негизинде тилдеги айрым окшоштук, айырмачылыктарды көрө алдык. Ал эми жогоруда атап өткөн каттардын тилин толук изилдөөдө канчалаган кызыктуу маалыматтарды берери алдыдагы ишибизде көрөбүз.

Адабияттар:

1. Kafalı M. Çağatay Hanlığı (1227-1345). - Ankara: Berikan yayınevi, 2005.
2. Султанов, Т. И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. Образование, расцвет и упадок Чагатайского государства [Эл. ресурс] / Т.И. Султанов. Литер. Мир. Эл. библиотека, 2017. - 32 с. - Режим доступа: [https:// www. litmir.me](https://www.litmir.me).
3. Карасаев Х.К. Кыргыз орфографиясынын тарыхынан [текст] / Х.К. Карасаев. Тюркологические исследования: Сб. ст. посвящ. 80-летию акад. К.К. Юдахина. - Ф., 1970.
4. Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза [текст] / Б.М. Юнусалиев. – Тюркологические исследования: Сборник статей, посвященных 80-летию академика К.К. Юдахина. - Ф., 1970.
5. Боровков А.К. Лексика Средне Азиатского тафсира XII-XIII веков. [текст] / А.К. Боровков. - М.: Изд. восточной литературы, 1963.
6. Койчиев А.К. Мисмилдирик (Беделдеги каргыш). Роман. - Бишкек: Бийиктик, 2009.
7. Канметов А.К. Кыргыз элинин орус эли менен болгон элчилик байланыштары. / Вестник ИГУ, 2008. - №20.
8. Плоских В.М. Кудайбергенов С.К. Ранние киргизские письменные документы [текст] / В.М. Плоских. // Известия АН Кирг. ССР. Обществ. науки. - Ф., 1968. №4
9. Сапаралиев Д.Б. Взаимоотношения кыргызского народа с русским и соседними народами в XVIII в. - Б.: Илим, 1995.
10. Плоских В.М. Первые киргизско – русские посольские связи. - Ф.: Илим, 1970.
11. Акынбекова А.У. Общности слов, связанных с вещами в кыргызском и чагатайском языках. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 4. С. 192-194.